
<http://dx.doi.org/10.17951/kw.2015.17.113>

Recenzja:

Antonio Damasio, *Jak umysł zyskał Jaźń?*

Konstruowanie świadomego umysłu,

przeł. N. Radomski, Wyd. Rebis, Poznań 2011 (s. 368)

Mateusz Cichocki

Świadomość stanowi obecnie jeden z centralnych obszarów zainteresowań filozofii umysłu kognitywistyki, psychologii, a w ostatnim czasie stała się również przedmiotem dociekań badaczy z zakresu szeroko rozumianych neuro-nauk. Nic zresztą dziwnego, świadomość ciągle bowiem stanowi nierozwiązaną zagadkę, tajemnicę, która daleka jest od jakiegokolwiek ostatecznego wyjaśnienia. Z jednej strony, świadomość jest zjawiskiem znanym i dostępnym praktycznie każdemu, z drugiej jednak – obiektem trudnym do jednoznacznego uchwycenia i prostego opisu, wymykającym się wciąż próbom prostego scharakteryzowania. Badacze i myśliciele zajmujący się tą kwestią poruszają się nadal w sferze niepotwierdzonych przypuszczeń, hipotez i propozycji. Dość spojrzeć na szeroki wachlarz stanowisk wobec kwestii ontologicznego statusu istnienia jaźni, który może obejmować twierdzenia tak skrajne, jak te odwołujące się do kartezjańskiego dualizmu substancjalnego, gdzie istnienie umysłu i świadomości jest wynikiem uznania substancji duchowej (*res cogitans*), różnej od substancji cielesnej (*res extensa*), poprzez koncepcje emergentystyczne, redukcjonistyczne aż do tych, które całkowicie negują istnienie umysłu, świadomości czy jakichkolwiek stanów mentalnych (eliminatywizm).

Antonio Damasio jest portugalskim neurobiologiem, znanym czytelnikom na całym świecie za sprawą swoich książek traktujących o problematyce jaźni, takich jak *Błąd Kartezjusza*, *Tajemnice świadomości* czy *W poszukiwaniu Spi-*

MATEUSZ CICHOCKI, magister, doktorant na Wydziale Filozofii i Socjologii UMCS w Lublinie; adres do korespondencji: Instytut Filozofii UMCS, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin. E-mail: cich_y@vp.pl

nozy. Jako jeden z pierwszych podjął się próby naukowego wyjaśnienia tego, czym jest i jak funkcjonuje świadomość, dokonując tym samym swoistej rewolucji w świecie naukowej neurobiologii. W swoim oryginalnym podejściu do tych zagadnień podejmuje zadanie ich całościowego ujęcia, obejmującego współdziałanie ciała, mózgu oraz środowiska. Jego prace znacząco czerpią z dorobku, wiedzy oraz doświadczenia, jakie oferuje współczesna neurobiologia. Tym, co czyni jego książki niewątpliwie interesującymi, jest fakt, że opiera się on na własnym doświadczeniu, które zdobył jako klinicysta w pracy z pacjentami cierpiącymi na różnego typu zaburzenia natury neurologicznej oraz że wykorzystuje tę wiedzę w celu lepszego uzasadnienia i zobrazowania zawartych tez i koncepcji. Damasio szeroki rozgłos zyskał dzięki wprowadzonej przez siebie koncepcji markera somatycznego oraz nowatorskiemu podkreśleniu roli emocji i uczuć w procesie kształtowania się jaźni. Autor ten należy niewątpliwie do osób, które uważają, że współczesna nauka może dać nie tylko nowe odpowiedzi, ale jest jedną z głównych dróg prowadzących do poznania i zrozumienia zjawisk umysłowych. Jego zdaniem, niemożliwe jest oddzielenie procesów umysłowych od funkcjonowania procesów mózgowych oraz cielesnych, jednakże nie są one z nimi całkowicie tożsame, a stanowią nową, wyższą jakość pozwalającą na tworzenie tak zdumiewających wytworów, jak kultura, nauka czy technika. Świadomość posiada cechy, które czynią z niej zjawisko wyjątkowe i niepowtarzalne. Damasio w swoich pracach podejmuje się niełatwej próby pogodzenia dwóch odrębnych słowników: mentalnego i neurobiologicznego, stosując dwa poziomy opisy, które jednak wzajemnie się uzupełniają. Bezdyskusyjnie autor ten stanowi znaczący głos, który trudno pominąć we współczesnej debacie na temat istnienia i natury świadomości.

Dlatego też podjąłem próbę rekomendacji jednego z jego ostatnich dzieł, zatytułowanego *Jak umysł zyskał Jaźń. Konstruowanie świadomego umysłu*. Prezentowana tu koncepcja konstruowania się świadomego umysłu jest bardziej rozwinięta i dopracowana względem wcześniejszych książek, można w niej bowiem znaleźć pewne zmiany w stosunku do jego poprzednich prac oraz bardziej szczegółowe analizy i opisy, które dają pogłębiony wgląd w przebieg tego złożonego procesu. Książka napisana jest w sposób przystępny, zawiera wiele wyjaśnień podstawowych terminów, ilustracji dobrze obrazujących omawiane kwestie oraz licznych przykładów, co nawet osobom, które do tej pory nie miały styczności z tematyką neurobiologiczną, pozwala podążać z łatwością za wywodami autora. W książce znajduje się także dodatek, w którym autor wyjaśnia

wiele bazowych kwestii oraz dostarcza wiedzy o podstawach anatomicznych układu nerwowego.

W książce, o której mowa, Damasio koncentruje się bardziej na przedstawianiu własnej koncepcji, niż – jak to bywało wcześniej – na referowaniu różnych odkryć i osiągnięć nauk neurobiologicznych oraz przedstawianiu dowodów. Wykorzystuje od razu wnioski z różnych badań i poprzestaje na umieszczeniu literatury oraz odnośników dla czytelników, którzy byliby zainteresowani dalszym pogłębianiem wiedzy w tym zakresie.

Książkę tworzą cztery zasadnicze części. Pierwsza nosi tytuł *Od początku* i składa się z dwóch rozdziałów, z czego początkowy o dość tajemniczo brzmiącej nazwie *Przebudzenie* stanowi wstęp do całej książki, w którym autor zawiera swoje cele i motywy, omawia i porównuje dokonania, jak to określa, swoich poprzedników, którzy przed nim starali się zgłębić temat świadomości ludzkiej. Ponadto przedstawia ogólną konstrukcję pracy, podstawowe pojęcia, a także opisuje główne idee i tezy (lub może raczej hipotezy), które będą prezentowane w dalszej części książki. Do takich twierdzeń należy między innymi pogląd, że fundamentem świadomego umysłu jest ciało, z czego wynika jedna z podstawowych tez całej pracy, stwierdzająca mianowicie, że „szczególnego rodzaju umysłowe obrazy organizmu, powstające w strukturach mapowania ciała tworzą protojaźń, poprzedniczkę właściwej jaźni” (s. 30). Innym równie istotnym twierdzeniem, które można tutaj znaleźć, jest powiązanie istnienia jaźni z istnieniem emocji i uczuć, które także odgrywają ważną rolę w procesie mapowania struktur organizmu, lub kolejna teza mówiąca o trójpodziale świadomości na protojaźń, świadomość rdzenną i świadomość autobiograficzną, a także wiele innych tez stanowiących istotne wprowadzenie w główne wątki rozwijane w książce. Drugi rozdział jest zatytułowany *Od regulacji procesów życiowych do wartości biologicznej*. Autor dokonuje tu pewnego ewolucyjnego wprowadzenia, sięgając aż do początków życia na Ziemi około 3,8 miliarda lat temu, dzięki czemu pokazuje, w jaki sposób dokonywała się stopniowa, coraz bardziej złożona i perfekcyjna regulacja procesów życiowych od prostych organizmów jednokomórkowych po świadome ludzkie umysły. Proces powstawania jaźni zostaje przedstawiony jako ostateczny etap (przynajmniej na razie) kształtowania się coraz bardziej skomplikowanych i doskonałych mechanizmów adaptacyjnych złożonych organizmów, pozwalających skuteczniej i znacznie efektywniej radzić sobie jednostce z problemami stawianymi przez różnorodne i wysoce zmienne środowisko zewnętrzne. Damasio wprowadza tutaj i wyjaśnia takie terminy, jak homeostaza, wartość biologiczna, motywacja, aby ostatecznie po-

wiązać je ze świadomością i pokazać, jaki wpływ miały te zjawiska na powstanie i kształtowanie się jaźni w jej obecnym kształcie, a w której każdy z nas może partycypować na co dzień.

W drugiej części książki, opatrzonej intrygującym tytułem *Gdzie tkwi umysł?*, Damasio dokonuje dalszego wprowadzenia w swoją koncepcję, zaznajamiając czytelnika z podstawową wiedzą z dziedziny neurobiologii (struktura i funkcjonowanie OUN), która będzie konieczna do dalszego zrozumienia prezentowanych treści. W pierwszym rozdziale *Tworzenie map i obrazów* opisuje dwa niezmiernie ważne dla swojej koncepcji zjawiska, to jest mapowanie oraz tworzenie obrazów umysłowych. Pierwsze odnosi się do odzwierciedlania w strukturach neuronalnych informacji ze środowiska zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego organizmu. Drugie zaś, którego istnienie jest wynikiem wcześniej omawianego mapowania, odnosi się do powstawania świadomych i nieświadomych obrazów w naszym umyśle. Damasio opisuje tu również neurologiczne podstawy zaistnienia umysłu (umysł jest czymś różnym od świadomości, ale jest niezbędny do jej powstania), podstawowe struktury neuronalne, które jego zdaniem są za to odpowiedzialne oraz przykłady osób cierpiących na uszkodzenia tych ważnych obszarów mózgowych i wynikające z stąd zaburzenia w prawidłowym funkcjonowaniu umysłu. W drugim rozdziale pt. *Ciało w umyśle* dokonuje Damasio niezwykle dokładnej analizy kluczowego jego zdaniem dla wszelkich teorii świadomości procesu mapowania ciała w mózgu, zwracając uwagę na silne sprzężenie zwrotne pomiędzy tymi strukturami. Z jednej bowiem strony wszelkie stany ciała są przedstawiane w mózgu za pomocą różnych szlaków komunikacyjnych (nerwowe, hormonalne), z drugiej zaś mapowane stany ciała są w stanie trwale, zwrotnie wpływać na organizm, również za pomocą tych samych szlaków. Autor zwraca uwagę na fakt, że umysł ma dostęp do swoich treści jedynie za pośrednictwem ciała i dokonywanego przez mózg procesu mapowania zmian zachodzących w tym ciele podczas kontaktu ze środowiskiem zewnętrznym (zmiany w receptorach i okolicznych strukturach). W następnym, piątym już rozdziale zatytułowanym *Emocje i uczucia*, dokonuje między innymi objaśnienia zjawisk, jakimi są emocje oraz uczucia, w szczególności w kontekście ich rozumienia i opisu we współczesnej neurobiologii. Damasio podkreśla ich rolę w procesie odzwierciedlania stanów ciała, a także w procesie podejmowania decyzji i kształtowania się jaźni. Definiuje oba pojęcia, zwracając uwagę na zachodzące między nimi różnice, co jest dość istotne bowiem w potocznym rozumieniu, zdaniem autora, często są one błędnie ze sobą utożsamiane. Wskazuje również na mechanizmy ich powstawania i wyzwiania

oraz na pełnione przez nie funkcje. W szóstym, ostatnim rozdziale tej części, który jest zatytułowany *Architektura pamięci* Damasio dokonuje charakterystyki procesu pamięci, przypominania, rozpoznawania oraz uczenia się. Wyjaśnia neurobiologiczne podstawy funkcjonowania wspomnień, odwołując się do takich struktur neuronalnych jak strefa kowergencji i dywergencji. Przedstawia zagadnienie pamięci w szerszym kontekście, ujmując je zarówno w perspektywie ontogenetycznej, jak i filogenetycznej. Damasio stara się tu pokazać różne rodzaje pamięci oraz ich wpływ na funkcjonowanie umysłu.

Następny rozdział otwiera kolejną, trzecią część książki zatytułowaną *Bycie świadomym*, która prezentuje zasadniczy etap pracy tego autora, zawierający główny zrab jego koncepcji świadomości. Damasio przedstawia tu szczegółowo wszystkie poszczególne stadia kształtowania się jaźni, jej podstawowe rodzaje i funkcje oraz dość dokładnie opisuje detale neuroanatomiczne odpowiedzialne, jego zdaniem, za pojawienie się jaźni. *Świadomość obserwowana* to siódmy rozdział książki. Czytelnik może tu zapoznać się z definicją tego, czym jest świadomość, z warunkami koniecznymi do jej zaistnienia, takimi na przykład jak przytomność, posiadanie umysłu z pierwszoosobową perspektywą, posiadanie jakościowo różnych treści aktów umysłowych, element uczuciowy itp. Wszystkie te komponenty są dość dokładnie opisane od strony neurobiologicznej oraz kognitywistycznej. Dla potwierdzenia swoich tez, autor podaje liczne przykłady zaczerpnięte zarówno z badań naukowych, jak i z własnej pracy z osobami cierpiącymi na różnego rodzaju zaburzenia natury neurologicznej. W rozdziale ósmym, który nosi tytuł *Budowanie świadomego umysłu*, Damasio zarysowuje swoją trójdzelną koncepcję świadomości, obejmującą protojaźń, świadomość rdzenną oraz świadomość rozszerzoną. Jednak dokładnej analizie poddaje jedynie dwa pierwsze elementy, szczegółowo obrazując proces stopniowego wyłaniania się tych struktur w ramach symultanicznego współdziałania ośrodkowego układu nerwowego z ciałem. Możemy się tutaj zetknąć z bardzo szczegółowym opisem funkcjonowania tych poziomów jaźni w kontekście procesów i struktur neuronalnych. Protojaźń stanowi najprostszy i najniższy poziom Jaźni, powstający w wyniku reprezentowania w mózgu dynamicznych stanów ciała poprzez tworzenie w miarę stabilnych obrazów organizmu. Dopiero na tej bazie może wyłonić się w dalszej kolejności świadomość rdzenna, będąca poniekąd świadomością właściwą, a powstająca przez mapowanie relacji zachodzących między organizmem oraz obiektem zewnętrznym. W wyniku tego procesu uzyskujemy poczucie subiektywności i odrębności od świata zewnętrznego, to typowe dla świadomości poczucie „tu i teraz”. Następny rozdział (dzie-

wiały) ma tytuł *Jaźń autobiograficzna* i w zasadzie jest w całości poświęcony temu najwyższemu poziomowi ludzkiej jaźni. Dowiadujemy się czym, jest ten typ świadomości, jakie są uwarunkowania neuronalne istnienia tej jaźni, jakie pełni funkcje i jakie korzyści dzięki niej uzyskujemy. Także tutaj nie brakuje przykładów zaczerpniętych z klinicystycznego doświadczenia autora, które lepiej pozwalają zrozumieć prezentowane tezy. Omawiane są między innymi przypadki osób cierpiących na zespół zatrzaśnięcia, w stanie śpiączki, pod narkozą. Autor porusza też tematykę snów i śnienia. Jaźń autobiograficzna jest stosunkowo nowym tworem ewolucji, który swą najpełniejszą formę przyjął właśnie u człowieka. Świadomość ta wykracza poza zwykłe tu i teraz, a obejmuje zarówno naszą przeszłość jak i przyszłość, nasze wspomnienia i nasze plany. Pozwala nam określić kim jesteśmy, nadaje nam konkretną indywidualną i społeczną tożsamość. Jest więc tym, co wielu określiłoby jako istotę świadomości. W dziesiątym rozdziale zatytułowanym *Ujęcie całościowe*, który kończy tę część książki możemy znaleźć podsumowanie dotychczasowych rozważań. Zostają poddane wyjaśnieniu pewne kwestie, które wcześniej były jedynie zasygnalizowane. Autor stara się także odpowiedzieć na pytania, które mogły się nasunąć czytelnikowi w trakcie lektury książki, a które nie pojawiały się *explicitie* we wcześniejszych fragmentach, np. takie jak kwestia odczuwania wrażeń, postrzegania szeroko rozumianych *qualiów*, czy pewnych dysproporcji anatomicznych struktur odpowiedzialnych za poszczególne poziomy świadomości.

Ostatnia, czwarta część książki nosi tytuł *Odkąd istnieje świadomość* i składa się tylko z jednego rozdziału zatytułowanego *Życie ze świadomością*. Damasio stara się tu odpowiedzieć na pytanie, dlaczego świadomość odniosła ewolucyjny sukces i jakie są korzyści z jej posiadania. Zawiera tu własne przemyślenia na temat nieświadomości i jej efektywnego współdziałania z procesami świadomymi. Porusza także zagadnienie istnienia i rozwoju kultury oraz sprzężonego oddziaływania pomiędzy jaźnią i kulturą.

Książka *Jak umysł zyskała jaźń, konstruowanie świadomego umysłu* jest pozycją ważną dla wszystkich osób, które zainteresowane są filozofią umysłu, kognitywistyką, psychologią, neurobiologią, a w szczególności tematyką świadomości i umysłu. Prezentowana w książce koncepcja rozwija, głębiej ugruntowuje poprzednie pozycje autora, jest dobrze uzasadniona, spójna, rozbudowana i szczegółowa. To wszystko powoduje, że we współczesnej dyskusji nad naturą świadomości i umysłu koncepcja Damasio stanowi ważny punkt na drodze do poznania i zrozumienia tego złożonego zjawiska. Do niewątpliwych zalet książki należy oryginalne podejście do kwestii emocji i uczuć, długo ignorowane za-

równy w filozofii, jak w i nauce; między innymi, dzięki pracom Damasio uzyskały należną im rangę. Tutaj nie tylko stanowią istotny element pozwalający na szybkie i sprawne podejmowanie decyzji oraz na efektywne działanie w świecie, ale są również niezbędnym komponentem w procesie konstruowania świadomości. Inną zaletą jest klarowny podział jaźni na trzy części, bardzo dokładny opis struktur neuronalnych odpowiedzialnych za ich istnienie, jasne przedstawienie ich wzajemnych relacji, powiązań oraz funkcji. Do niewątpliwych zalet zaliczyć można także wymienienie przez autora pewnych warunków brzegowych, które są konieczne, abyśmy mogli w ogóle mówić o istnieniu świadomości (są to między innymi: przytomność, istnienie umysłu z pierwszoosobową perspektywą, posiadanie pewnych jakościowych stanów umysłowych). Istotny wydaje się także fakt, że autor umieszcza zjawisko świadomości w szerszym kontekście biologicznym oraz ewolucyjnym. Wyraźnie wskazuje na ważną rolę, jaką jaźń ma pełnić w świecie zewnętrznym, taką jak efektywna kontrola homeostazy biologicznej czy socjokulturowej.

Natomiast do mankamentów zaliczyć moim zdaniem można brak dostatecznego wyjaśnienia pewnych pojęć, którymi posługuje się autor, w szczególności odnosi się to do „obrazów umysłowych”. Nie do końca jasne jest, moim zdaniem, w jaki sposób są one tworzone oraz czym ostatecznie są. Niewystarczająco wyklarowany jest problem relacji i przejścia między mapami mózgu a obrazami umysłowymi. Nie jest też, moim zdaniem, w pełni jasne uzasadnienie powstania świadomości. Damasio nie tłumaczy dokładnie, dlaczego umysł świadomy zapewnia lepszą, bardziej elastyczną możliwość działania, planowania i przewidywania w stosunku do umysłu nieświadomego. Brak także tutaj dostatecznego wyjaśnienia problemu determinizmu zarówno w kierunku dół – góra, jak i góra – dół. Nie do końca jasne jest, czy człowiek zdeterminowany jest w swoim myśleniu i wyborach wyłącznie przez procesy neuronalne lub czy świadomość wpływa zwrotnie na procesy mózgowy, a jeżeli tak, to w jaki sposób. Czytelnik o nastawieniu bardziej filozoficznym może czuć się nieco zawiedziony, brakuje bowiem odwołań do współczesnych problemów i sporów pojawiających się w filozofii umysłu bądź są one jedynie nieznacznie zasygnalizowane.

Książka *Jak umysł zyskał Jaźń. Konstruowanie świadomego umysłu* jest moim zdaniem, książką wartościową. Przedstawia tematykę świadomości od strony nauk neurobiologicznych, daje w tym zakresie przejrzystą koncepcję tego, czym jest, jak powstała i jakie funkcje pełni świadomość. Podkreśla rolę procesów emocjonalnych, cielesnych i ewolucyjnych w konstruowaniu się

świadomego umysłu, co pozwala spojrzeć na problem z nowej, szerszej perspektywy. Książka ta powinna stać się obowiązkową lekturą dla osób zainteresowanych tematyką świadomości i umysłu. Każdy czytelnik, nawet taki, który nie do końca zgadza się ze zdaniem autora, wyciągnie z niej korzyści dla własnego myślenia.

Information about Author:

MATEUSZ CICHOCKI, doctoral student, Department of Philosophy and Sociology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland; address for correspondence: Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, PL 20-031 Lublin. E-mail: cich_y@vp.pl

